

VIATGERS LITERARIS A VALÈNCIA

CONFERÈNCIA PRONUNCIADA AMB MOTIU
DE LA CLAUSURA DELS CURSOS DE LLENGUA
I LITERATURA VALENCIANA DE LO RAT PENAT
EL DIA 20 DE JUNY DE 1965

PER

LLUÍS GUARNER

VALÈNCIA

1966

Biblioteca Valenciana

VIAJERS LITERARIS
A VALÈNCIA

COMISSIÓ DE INVESTIGACIÓ I NOTICIS
DE LA LINGÜÍSTICA I LINGÜA
DE LA LINGÜÍSTICA I LINGÜA
EL DIA 20 DE JULY DE 1966

LUIS GUARNER

Dipòsit legal: V. 1.492 - 1966

VALÈNCIA

Successor de Vives Mora - Arts Gràfiques. Hernan Cortés, 8. València

CRÒNICA

Es amb gran satisfacció que escrivim aquesta Crònica, corresponent al curs 1964-65, que ve a demostrar que havem donat cim a un altre any d'intens i profitós treball de difusió de la llengua valenciana.

El remat al que fou brillant curs 1964-65 el posàrem diumenge 20 de juny, davant un públic que plenava totalment el saló de Reines de Lo Rat Penat, i que va aplaudir, primerament, als xiquets i xiquetes que arreplegaren els diplomes i premis guanyats al Concurs de Lectura i Escriitura i a seguit als cursetistes que finalitzaren amb aprofitament el curs oral o el per correspondència.

En total vàrem repartir:

107 diplomes i premis del Concurs Infantil de Lectura i Escriitura.

22 premis d'aplicació a cursetistes.

48 diplomes i premis de primer curs.

11 » » » » segon curs.

2 » » » » títol de professor.

El total de llibres regalats hi foren 465, amb un valor de 7.800 ptes.; els premis a metàl·lic als xiquets del Concurs Infantil, 8.750 ptes., i als mestres que els prepararen i presentaren, 10.000 ptes.

La matrícula ha alcançat en el curs que detallem la xifra de 476, corresponents a:

Matriculats a la classe oral	12
» » » » » i Curs per Corres- pondència	9
Matriculats al Curs per Correspondència . . .	345
» » Concurs Infantil de Lectura . . .	95
» » » » d'Espectura . . .	15

Durant aquest any havem editat un nou Full dels Cursos de Llengua Valenciana, i la núm. 14 de les nostres publicacions: *Eduard Escalante: L'home i el saineter*, per Rafael Ferreres.

Felicitem ben cordialment als cursetistes Srs. Ernest M. Sabater i Siches, de Barcelona, i Marià Piqueres i Carles, de Sueca, que han obtingut el títol de professor.

Ens plau donar les més sinceres gràcies per la col·laboració que ens han prestat a la Fundació Huguet, diaris *Jornada i Levante*, Banc de Valencia, Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat, reina dels Jocs Florals, Beatriu Civera, Maria Maqueda, Iris Folia, A. Senent i Micó, Successor de Vives Mora, Editorial Sicània, Edicions l'Estel, *Diccionari de la Rima*, Maestrat, Marieta Beüt, Recasens, Lisard Arlandis, E. Soriano Pina, Sant Josep de Calasanz, Verge del Lledó i als professors P. Nicola, Mn. Alcon, Josep Alberó, Jesús López Sancho, Ismael Rosselló i Tomàs Sánchez Pastor, que amb tanta dedicació tenen al seu càrrec la classe oral i la correcció dels milers d'exercicis.

S'anuncià que el primer de juliol començaria el Curs d'Estiu i es va presentar a l'illustre escriptor i poeta Sr. Lluís Guarner, qui tot seguit va donar la conferència titulada *Viatgers Literaris a València*, escoltada amb gran interès i atenció i que li va produir molts aplaudiments i felicitacions.

No va faltar el record i evocació del fundador i director dels Cursos de Llengua Valenciana, Carles Salvador, el retrat del qual presidia, com cada any, este solemne i simpàtic acte.

VIATGERS LITERARIS A VALÈNCIA

HONORABLE JUNTA DIRECTIVA;
CURSETISTES DE LENGUA VALENCIANA;
SENYORES, SENYORS:

Una vegada més he d'agrair a Lo Rat Penat l'honor que me fa oferint-me de bell nou esta tribuna que tantes generacions il·lustres han enlairat, i més encara per la bondadosa insistència del seu prec que ha aconseguit véncer la meua primera negativa, fonamentada en la pròpia coneixença de la migrada aportació personal que puc servir-vos en esta ocasió.

Al cap ja de repetits cursos haveu pogut escoltar magnífiques lliçons de prestigioses personalitats de la nostra cultura que vos han parlat de temes de fonamental interès sobre la nostra llengua i la nostra literatura en els més diversos aspectes, que jo no podria mai superar.

A la fi, doncs, de poder suplir la falta de pròpia doctrina personal —ja que no cap mestratge m'autoritza— he pensat que podria ser útil presentant-vos un recull d'opinions d'aquells més representatius viatgers literaris que, al seu pas per la nostra terra, confiaren llurs opinions als escrits que, al llarg del temps, ens han conservat les memòries dels seus itineraris per Espanya.

Sempre és interessant i allisonador conéixer cóm pensaren de nosaltres i de les nostres coses aquells estrangers als quals

el seu sojorn a la nostra terra els va suggerir opinions —favorables o adverses— que amb tanta objectivitat com espontaneïtat deixaren consignades. En elles podem vore totes aquelles qualitats —bones o dolentes— que nosaltres no podem copsar en raó del nostre natural apassionament.

EL TRIBUNAL DE LES AIGUES

(Dibuix de Gustau Doré, en el *Voyage in Espagne*, de Charles Davillier.)

I. LITERATURA DE VIATGES

La literatura que podem considerar com de viatges és tan antiga que bé podem assegurar que naix al temps mateix que naix tota literatura. L'home té un innat deler de conèixer tot allò que el volta pel seu instint sociable; i d'aquella coneixença passa, naturalment, a voler conèixer allò que encara no està al seu abast, però que intueix llunyà i desitja copsar, arribant a la coneixença personal d'allò del que sols ha oït parlar-ne. I com l'instint de l'home a la comunicació és en ell innat, prompte ha de esdevindre en el viatger que se torna narrador de la pròpia experiència viatgera.

Ja en els llibres bíblics, l'«Èxode» ve a ser un llibre de viatges del poble hebreu, com ho és, en Grècia, el poema ho-

mèric l'*Odissea*, i el relat d'un llibre de viatges col·lectiu ho és l'*Anabasi*, de Xenofont, com ho és, en la Roma de la decadència, el poema geogràfic *Ora maritima*, de Rufo Festo Avièno, que ja ens parla del nostre litoral mediterrani.

A mida que els segles avancen i les comunicacions es van fent més planeres, més va l'home afermant-se en el seu deler de la coneixença del món, recorrent noves terres i donant llurs localitzacions, entrant en contacte amb els habitants d'altres països inconeguts, d'estructura diversa a aquell del que és nat el diligent viatger que, per primera vegada, els visita.

Aquestes obres no són, en realitat, «obres de viatges», encara que el motiu que les va fer nàixer fóra el coneixement de països estranys, dels quals volen trametre els seus autors una idea exacta i objectiva. Entenem com a llibres de viatges sols aquells que recullen les impressions personals, subjectives, que el viatger ha pogut copsar de la seua experiència personal i directa.

Encara que el propòsit del viatge siga la coneixença d'un país, la intenció pot ser diversa: la realitat geogràfica, la històrica, l'arqueològica, artística, científica o, simplement, la típica o pintoresca dels costums i caràcter dels habitants de les terres inconegudes.

Si el viatger és sincer, havia de recullir tot allò que estime diferencial d'allò que per a ell és normal en la seua terra. Mes la manera de com pot copsar estos coneixements depèn de les aptituds del viatger, de la seua preparació científica i la seua idiosincràsia temperamental. Res no hi ha més perjudicial per a un llibre de viatges que els prejudicis que tan freqüentment sol portar el viatger a un país sobre el qual té idees preconcebudes.

I si les orientacions particulars són quasi indefinides, les formes, que poden —i solen— emprar en l'estructuració del llibre, podran adoptar una extensíssima gama de maneres elocutives, segons les preferències o l'aptitud de l'autor.

Hi ha llibres de viatges purament narratius, altres de forma descriptiva, o bé a manera d'impressions personals, i encara els que adopten la forma epistolar en la qual la comunica-

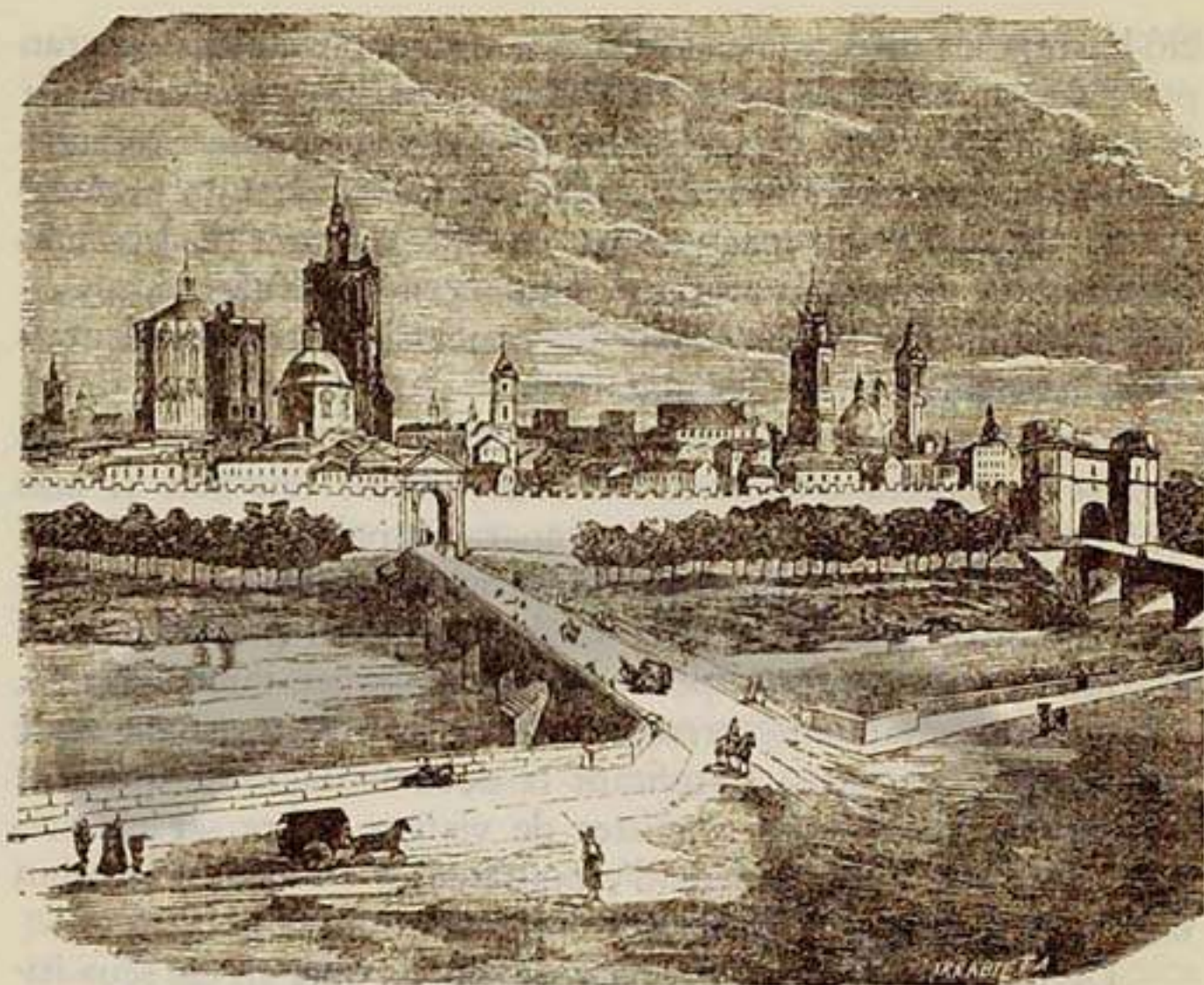
ció barreja els diferents aspectes. Els viatgers primitius optaran per les formes descriptives; els autors clàssics es decantaran per la narració, en tant que els romàntics cercaran amb preferència una forma impressionista, especialment en la interpretació de les obres d'art i, més encara, en allò referent als costums pintorescs i típics; els viatgers contemporanis s'afermaran en la realitat, per a deduir d'ella les conclusions transcendents sobre un poble o els seus habitants.

Cap encara fer una classificació entre els diversos viatgers segons la manera d'elaborar els seus llibres: uns van al país que pensen estudiar amb una preparació prèvia que els dona uns coneixements que han de comprovar o rectificar davant la realitat; altres esperen que la visió directa del país visitat els produïxca el comentari espontani, i no manquen també els que, sobre els apuntaments, presos sobre la realitat, escriuen —de tornada a casa seua— aprofitant la documentació de què han pogut abastar-se. Estos cronistes de viatges, sobre ser els més literaris, són els més òrfens d'espontaneïtat i a cada pas estan en el perill —sempre imminent— de caure en el plagi.

De totes estes menes de viatgers són els que, en els seus itineraris per Espanya, han passat per les nostres terres. Però a tots ells és interessant conèixer-los, i més especialment a estos últims, perquè, en quant de València ens parlen, podem ben prompte descobrir què tenen de personal i què de manlleu a anteriors viatgers que en la nostra terra sojornaren.

Mes cada llibre —per impersonal que siga— és sempre un reflecte del seu autor, i cada llibre és una visió —més clara o més tèrbola— que ens dona la mida de l'assimilació que han pogut assolir del país i costums que han conegut.

Tots ells ens han deixat una visió, tal volta de moment, però visió a la fi, d'allò que els va moure a pensar i a escriure sobre una realitat, front a la qual —de moment— estaven col·locats. I és interessant per a nosaltres conèixer estes com «instantànies fotogràfiques» d'un moment històric, aquell en el qual passaren per València. I al capdavall, açò ve a ser allò que entenem per data històrica, nucli sobre el qual ha de fonamentar-se la vertadera història.

VISTA DE VALÈNCIA: PONT DE LA TRINITAT
(Gravat de principis del segle XIXe)

II. ELS PRIMITIUS VIATGERS A VALÈNCIA

Anem, doncs, a exposar —amb la major brevetat possible— una part d'aquell extens panorama que, al llarg dels segles, ens oferixen les relacions dels innumbrables viatgers que de llur passada per València ens deixaren constància en els seus llibres.

És clar que hem d'excloure totes aquelles referències que de la nostra terra han fet aquells que naixqueren en ella, i les opinions dels quals, encara que molt interessants, podem considerar faltes d'objectivitat. El qui està en la seua pàtria forma part d'ella. Així, hem de prescindir dels interessants viat-

ges dels nostres coterranis Antoni Ponz i Antoni Josep Cavanilles, a més a més, per quant a tots dos els mogué un propòsit específicament concret, de caràcter artístic el primer i deliberadament científic el segon.

La nostra ciutat, fundada en l'època de la dominació de Roma, com tots sabem, era ja important en els temps visigòtics, amb vida pròpia i estructurada. Mes no tenim relació de cap viatger que ens done una visió, «des de fora», de la important ciutat de València d'aleshores, si bé la moderna investigació històrica ha pogut bé reconstruir diversos aspectes de la València visigoda, on se sap que va estar presoner, per a ser martiritzat, el príncep Hermenegild, per ordre de son pare, el rei Leovigild.

És de la València musulmana de la que tenim les primeres referències, puix que interessà als geògrafs aràbics de manera extraordinària. Segurament el més antic geògraf que se n'ocupa de València és Abu-abd-allà Mohamed-al-Edrisi, el qual cap a l'any 1154, en la seua *Descripció d'Espanya*, diu de la nostra ciutat (traduïm de la versió castellana d'Eduard Saavedra): «València, una de les viles més considerables de l'Espanya, està edificada en una planura i ben habitada. Hi ha allí molts mercaders i conreadors de la terra. Hi ha botigues i és lloc de partida i arribada de les naus. Esta vila està situada a tres milles de la mar, des d'on s'aplega a ella seguint el curs d'un riu, les aigües del qual són, a la fi, usades en el reg dels camps, dels jardins, dels horts i en les alqueries.»

El paràgraf no té res desaprofitable: totes les característiques de la València musulmana —que ha de perdurar al llarg dels segles— estan ja acusades en esta descripció primitiva, les quals ens autoritzen a creure en la remota antiguitat d'algunes institucions, com la dels regs de l'horta valenciana.

Ja de caràcter més literari és la *Risala o elogi de l'Islam espanyol*, escrita per Al-Sagundí, que ens diu: «València és anomenada, pels molts jardins que n'hi ha, jardí d'Al Andalus. La seua russafa és un dels més bonics llocs de plaer de la terra. Hi ha en esta regió la célebre Albufera, plena de llum i brillantor, i es diu que, a causa del reflexe del sol en esta Albufer-

ra, és tan abundant la llum a València fins al punt de caracteritzar-se per això. Entre els productes principals d'esta terra hi ha el brocat valencià que s'exporta a les regions del Magreb. No hi manquen ni savis ni poetes ni cavallers que no oferisquen resistència als veïns enemics i esgoten en ella la copa del plaer barrejats amb la desgràcia. Els seus habitants són la gent del més pur comportament, de la religiositat més ferma, de l'amistat més constant i la més compasiva amb el foraster.»

Com podem vore per la mostra, més que un científic, és un poeta, que preferix estudiar l'element humà sobre les notícies d'ordre natural, encara que en elles es basa per a fer l'elogi.

De les darreries del segle XIIIe és un altre musulmà, el príncep Abulfeda, dit Ismael Imad-ab-din-al-Ayubí, célebre guerrer nascut a Damasc, en 1273, qui en una geografia ens diu de València (traduïm de la versió castellana de Francesc Mollà): «València es troba situada al costat d'un llac on desaigua un riu que té son curs per la part septentrional de la ciutat, a l'orient de l'Andalus. València està assentada en un dels llocs més formosos i l'envolten rius i horts; allí no s'ouen més que murmuris d'aigua que se ramifiquen i s'extenen per totes bandes, i amanyacs i refilades d'un estol innombrable d'aus canores. Posseïx un llac molt formós, el qual es troba a la vora del Mediterrani; en eixir de la ciutat tot són llocs d'esplai delitosos... i entre ells està la Russafa, lloc preferit d'Aben-Amir... i es conta que la brillantor de la llum de València excedix la de les altres poblacions de l'Andalus, i la seua atmosfera és resplendent i mai no es veu en ella cosa que l'enterbolixca.»

L'elogi de València és patent en la intenció del viatger, però ja en la seua impressió podem advertir que coneixia descripcions anteriors de la terra que tant elogia i tal vegada no havia vist personalment... Però ens evidencia que ja la fama de la ciutat era generalment admesa per tots els escriptors musulmans. La llum, el clima i les flors començaven a esdevindre un tòpic.

Estes qualitats característiques de València havien passat ja a ser conegudes fora del món musulmà, com podem vore en el monument més antic de la literatura castellana, aquell cantar de gesta dedicat a la glòria del Cid, que un desconegut joglar

va refondre cap al 1140 en les àrides terres de Medinaceli, on va arribar la fama dels encants de València.

No sabem el nom del joglar que compongué el poema, però sí sabem que mai no va estar a València, a la qual anomena sempre «Valencia la clara», de la qual fa una sintètica descripció, amb la parquedat proverbial a tot el poema. Valent-se de l'acció, ens conta com el Cid, en arribar la seua muller i les seues filles a València, a fi que pogueren conèixer-la en conjunt, les pujà al més alt de l'alcàsser des d'on elles, amb

*ojos vellidos catan a todas partes,
miran Valencia cómo yaze la cibdad,
e del otra parte a ojo el mar,
miran la huerta, espessa es e grand,
e todas las otras cosas que eran de solaz;
alçan las manos pora Dios rogar,
desta ganancia cómo es buena e grand.*

És a dir, una gran ciutat, estesa prop de la mar i voltada d'una horta ubèrrima, on poden trobar-se totes les delícies de la naturalesa.

En l'anònim joglar de les resseques terres de Medinaceli —probable mossàrab— la València llunyana és somniada com un paradís de delectances, com l'havien descrita ja els geògrafs musulmans.

Així l'havien fruïda els àrabs durant segles, i així calia que fóra sincera l'elegia d'aquell poeta anònim musulmà, en cantar la dissort de la seua pèrdua en conquerir-la el Cid de Castella. Així cantava el poeta —diu la Crònica General— des de la torre més alta de la ciutat (i que donem en la traducció de Joan Valera):

*Valencia, Valencia mía,
cuán terrible es tu desgracia,
muy cerca están de perderte;
sólo un milagro te salva...
Dios prodigó mil bellezas
y bienes a tu comarca;*

toda alegría y deleite
dentro de ti se guardaban.
A pedazos se derrumban
tus torres muy elevadas,
que alegrando el corazón
a lo lejos relumbraban.
Ya no brillan como antes,
por el sol iluminadas,
tus almenas relucientes
más que la cándida plata...
Ya en tus fértiles jardines
ni flor ni fruto se halla,
porque los lobos rabiosos
todo de cuajo lo arrancan.
Ya se agostan las praderas
do el pueblo se deleitaba
con el canto y el aroma
de las aves y las plantas...
El vasto y ameno término
en que tu trono se alza,
el humo denso te envuelve,
devorado por las llamas...
¡Valencia mía, Valencia!
Al decir estas palabras
el dolor me las inspira
y el dolor me parte el alma.

El joglar que va escriure el poema cantà, exultant, el goig de la conquesta de la ciutat meravellosa; el poeta musulmà plorà, elegíac, la pèrdua d'aquell paradís terrenal. I tant l'un com l'altre, coincidixen en què l'extraordinària ciutat té tots aquells encants que sols Déu pot prodigar sobre la terra.

A les acaballes de l'Etat Mitjana ja encontrem un viatger estranger que fa un recorregut per Espanya al llarg de 1494-95. Poques notícies es saben d'este personatge anomenat Jeroni Münzer; la seua relació de viatge la titola *Itinerarium sive peregrinatio per Hispaniam, Franciam et Alemaniam* i és, se-

gons il·lustres hispanistes, un dels més importants llibres de viatges de l'època. Metge de professió, va ser bon geògraf i astrònom i intervingué en diverses mampreses científiques.

Münzer va estar a Espanya cinc mesos i viatjava a cavall, i encara que no coneixia cap llengua espanyola, podia entendre's habitualment en llatí auxiliant-se dels companys de viatge amb els quals va vindre al nostre país.

A Espanya entrà per Barcelona, d'on passà a València, la qual, segons nos diu, «*es al presente el lugar más próspero de España*». A València dedica tot un capítol, estudiant l'aspecte general, els monuments, els fruits i el caràcter dels valencians. Mereixen transcriure's alguns dels paràgrafs (que ho fem traduint la versió de Juli Pujol). Arribà a la ciutat de València un 5 d'octubre, i d'ella ens diu: «Està situada en una immensa planura, semblant a les que es veuen a les vores de Milà i de Colònia, envoltada de muntanyes per totes bandes menys pel migdia, on està la mar. Tota esta planura és regada amb l'aigua dels rius que vénen de les muntanyes, conduïda per innumbrables séquies; és molt rica en oliveres, magraners, llimoners, cidres i d'altres arbres fruiters i crec que, en la resta d'Europa, no hi haurà una altra comarca marítima en la que es cullguen fruites tan excel·lents i exquisides. En esta planura, a poca distància de la mar, s'alça València, ciutat molt més gran que Barcelona, molt poblada i on viuen comtes, barons, alguns ducs, més de cinc-cents rics homes i d'altres persones de condició.»

Estudia després la Seu, la Llotja, diversos monestirs i el manicomi, així com algunes cases particulars «tal com la dels Jutges, la del fill del pontífex actual Aleixandre VIe, encara no acabada, i moltes més que no enumerem, tan magníficament construïdes, amb unes cambres, patis i jardins tals que a l'ensens pareixen alcàssers i paradisos».

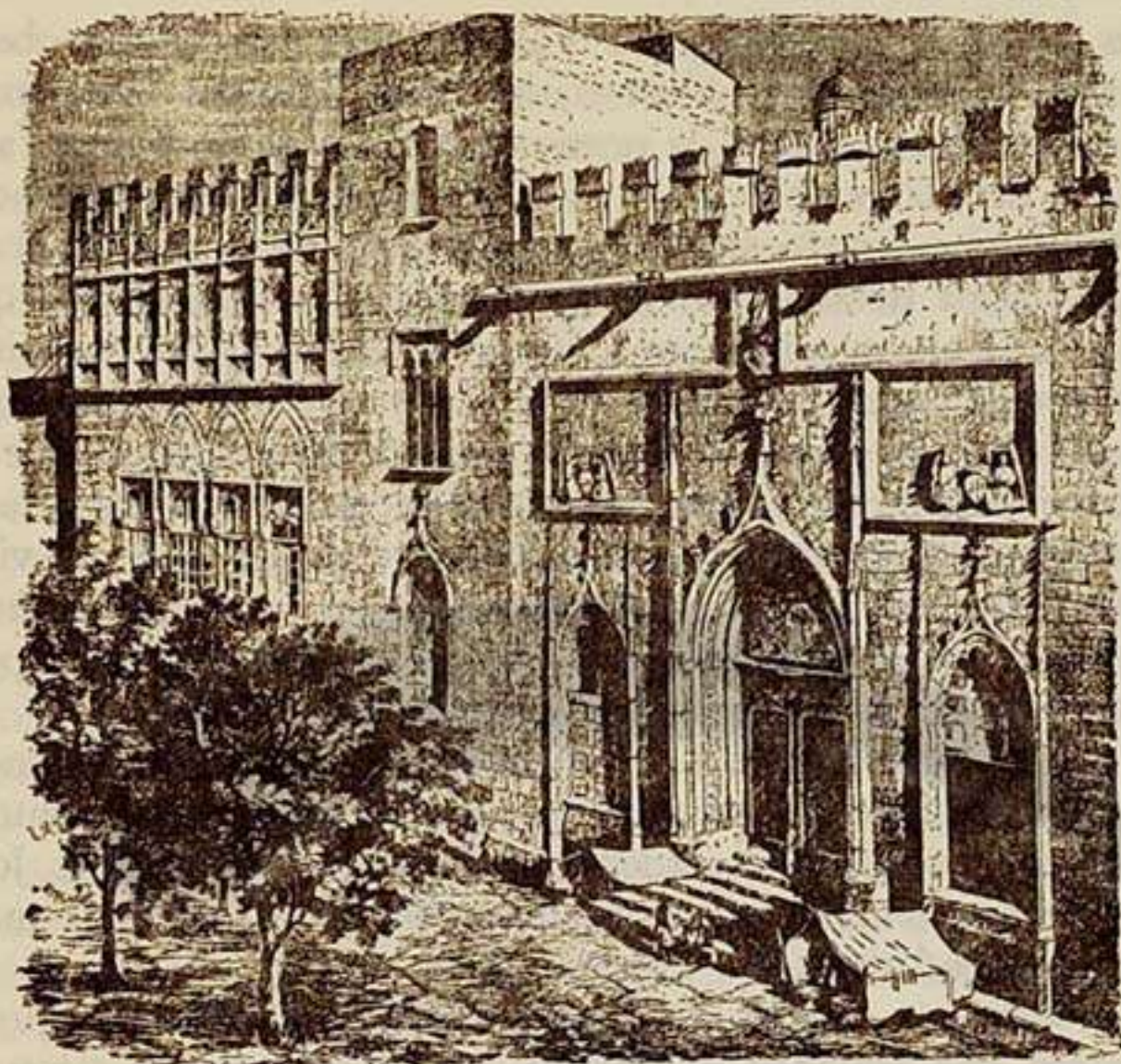
Davant dels jardins valencians quedà meravellat. El de la ciutat està «plantat de llimoners, tarongers i palmeres, i cobert al seu voltant amb les branques i fulles dels tarongers».

Ens parla després dels fruits valencians així com de les indústries, amb gran coneixença i precisos detalls: el conreu

de la canya de sucre i la seua elaboració, la fabricació de la seda, l'elaboració de l'oli i de la llana, del vi i de l'espart, estenent-se en la fabricació de ceràmica «que fa l'efecte d'estar decorada amb or i argent; naus senceres carregades d'estos productes s'envien a Venècia, Florència, Sevilla, Portugal, Avinyó, Lió, etc., i per això els terrissers dedicats a estes faenes són nombrosíssims: *Mirabilis in terris Dominus!*».

No és menys interessant la impressió que causa al viatger germànic la gent de València i els seus costums habituals. «El poble de València és extraordinàriament afable i cortés. Viuen en la ciutat dos ducs, u dels quals és fill del papa Aleixandre VI^é, molts comtes i més de cinc-cent cavallers. Els mercaders, artesans i clergues passen de dos mil. Els homes visten roba llarga i les dones amb singular i excessiva gallardia, puix van escotades de tal forma que se'ls poden vore els mugrons; a més a més, totes es pinten la cara i usen adobs i perfums, cosa, en bona veritat, censurable. Els habitants de la ciutat, així homes com dones, acostumen passejar de nit pels carrers, en els quals hi ha tanta de gent que sembla que estiguen en fira, però amb molt d'ordre, perquè allí ningú no es clava amb ningú. Mai no hauria cregut haver-hi tal espectacle de no haver-ho vist, com ho vaig vore, en companyia dels meus paisans els honrats mercaders de Rafensburgo. Les botigues de queviures no es tanquen fins a mitjanit, i així, a qualsevol hora es pot comprar-hi allò que hom desitge. Moltes coses més diria sobre este punt, però les omet en gràcia a la brevetat. Els moros de València viuen en un barri apartat, clos amb un mur, tal com els jueus de Ratisbona. En els pobles dels voltants quasi tots els seus habitants són sarraïns dedicats al conreu de la terra, en el qual són molt destres.»

Hem deixat este paràgraf complet perquè ens sembla una viva estampa, plena de color, d'aquella València del xv^é, vigorosa i esplèndida, un dels emporis més floreixents del gloriós Renaixement mediterrani.

LA LLOTJA
(Gravat del segle XIX^é)

III. ESTOL DE VIATGERS EN ELS SEGLES XVI^é, XVII^é I XVIII^é

Els viatgers estrangers que passaren per València al llarg de tot el segle XVI^é segueixen insistint en estes o semblants apreciacions, afegint detalls curiosos que, en aquesta ocasió, tampoc nosaltres podem esbrinar, «en gràcia a la brevetat», com ens ha dit Münzer.

Cap citar, en este sentit, al cavaller Antoni de Lalaing, senyor de Montigny, personatge a la cort de l'Emperador, que va fer la crònica del primer viatge de Felip, el gendre dels

Reis Catòlics, i que estigué a València fent interessants observacions. Caldria afegir l'historiador italià Francesc Guicciardini, que també va estar a la nostra ciutat; Enric Cock, que fa la crònica del viatge de Felip II a Barcelona, Saragossa i València, en 1585, que descriu àmpliament València, de la qual fa grans elogis i dóna detalls d'innegable interès; Camil Borghese, que ens referix el seu sojorn anecdòtic a València; Gilles de Faing, cronista de l'arxiduc Albert en el seu viatge a Espanya per a casar-se amb la germana de Felip III a València, de la que fa el cronista complits elogis, descrivint la cerimònia nupcial a la nostra Seu; finalment, el baró de Bemelberg, que sobre un viatge fet a Espanya escriu una carta en la que sols exageracions i blasmes té per a tot quant va vore al nostre país. Esta excepció ve a confirmar la regla general d'alabances.

En el segle XVIIe sol ser quasi tot elogis per a València allò que consignen els viatgers que passen per la nostra ciutat, com Bertomeu Joly, el cardenal de Retz, Des Essarts, A. Jouvin, Bertomeu de Rogattis, la marquesa D'Aulnoy i la marquesa de Gudannes.

Nombrosos són els viatgers que al llarg del segle XVIIIe passaren per València i diverses les seues opinions sobre la nostra ciutat. Sols podem donar una llista dels més representatius: Esteve de Silhouette, un viatger anònim, comte Creutz, el famós abat Casanova, Víctor Alfieri, Joan Francesc Peyron, el baró de Bourgoing, E. F. Lantier, Josep Townsend i Artur Young, que parlen de València segons els va en ella.

Hauria estat molt interessant —i allixonador a l'ensem— poder esbrinar en cada un dels llibres de viatges dels que hem fet esment, impressions, judicis i descripcions de tots aquells que parlaren de la nostra ciutat, però no ens ho permet el temps de què disposem ara. Sols ens permetem aventurar una classificació de quants autors hem citat de passada. Els viatgers del XVIe —que són quasi bé tots cronistes oficials de viatges reials— trobaren una València renaixentista, ja apuntada en el viatge de Münzer, plena de luxe, esplendor i potencialitat econòmica que els va meravellar, fins a tal punt que Lalaing diu: «Quan el rei i la reina d'Espanya hi són [a Va-

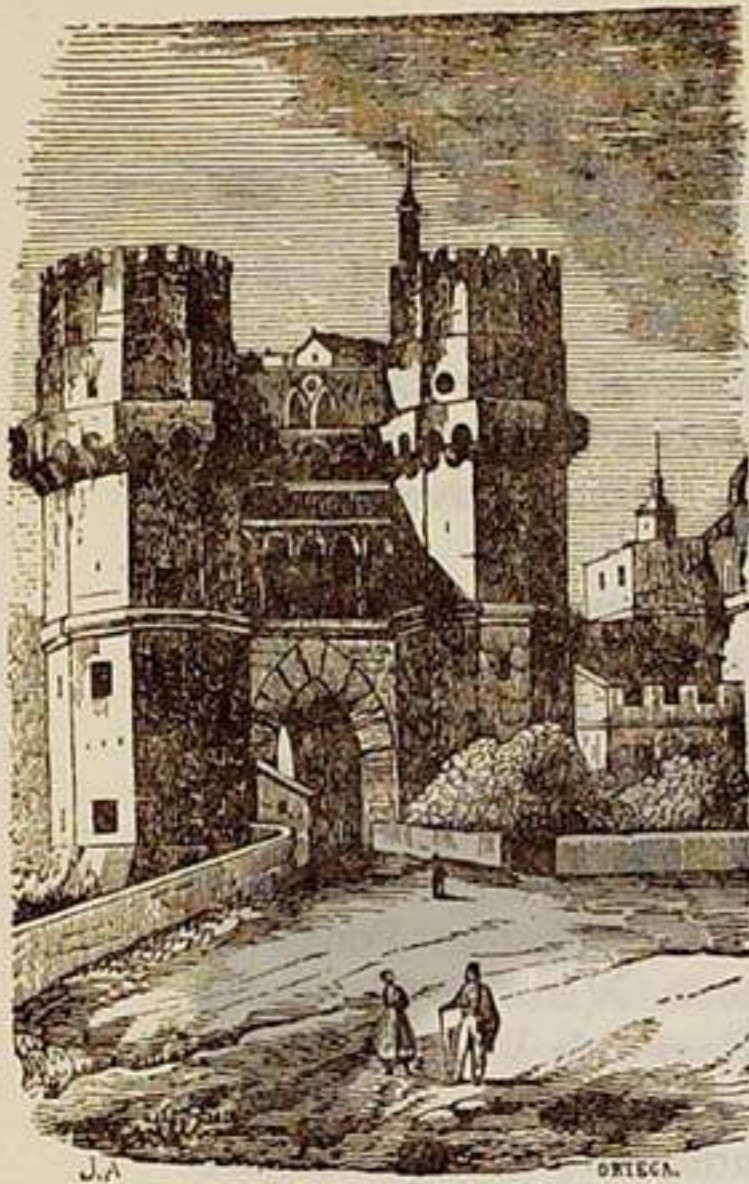
lència] els cavallers i les dames de la cort, per molta elegància que mostren, no es poden comparar amb l'elegància dels cavallers i dames de València.»

Els viatgers del XVII^é segueixen meravellant-se davant València i els seus costums, la riquesa i el luxe de l'aristocràcia valenciana «que allí se sent atreta per tantes meravelles que la componen».

Un diferent aspecte presenten els viatges escrits pels estrangers que arribaren a terres valencianes en el segle XVIII^é. La majoria d'ells són fills de la Il·lustració i, més que l'aspecte superficial de les coses, els interessa tot allò referent a qüestions científiques o artístiques, amb esperit de classificació o catalogació. Dos obres típiques d'esta mena de llibres poden ser representades pel famós *Viaje de España*, d'Antoni Ponz, i el titolat *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, d'Antoni Josep Cavanilles, tots dos valencians. Estos viatgers cerquen amb insistència la data exacta, la estadística o la inquisició crítica de les obres d'art que troben al seu pas.

Estes dos obres son avui clàssiques en la Il·lustració espanyola, i té València la glòria de que els seus autors foren valencians.

Encara en este segle se'ns manifesta una altra faisó de viatges: el novellesc, i que ens anuncia ja la proximitat del Romanticisme, com el titolat *Viaje a España del caballero San Gervasio*, escrit per E. F. Lantier, qui, sobre les seues impressions personals de viatger, trama un assumpte novellístic que precisament té el nuc i el desenllaç a terres valencianes.

TORRES DELS SERRANS

(Gravat del segle XIXe, en el llibre
Recuerdos de un viaje por España. 1863.)

IV. ELS VIATGERS ROMÀNTICS

El Romanticisme, doncs, dona una diferent orientació als llibres de viatges: l'esperit individualista fonamental de l'home romàntic, el deslliurament de la fantasia, l'interés per la tradició, històrica o llegendària, havien de fer canviar d'objectiu els viatgers d'este període; l'humà que el revaloritza: lo popular, lo pintoresc, tot allò que els anglesos acabaran per posar-li el nom de *folklore* i que acceptaran per tot arreu.

El primer llibre de viatge a Espanya que per este temps es publica a França és el d'Aleixandre Laborde, fill d'un espanyol nacionalitzat francès. En 1806 recorre el nostre país cercant antiguitats i després comença a publicar els fascicles d'un *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne*. En ell recull impressions personals, junt a notícies de les obres d'art que trova al llarg

del seu itinerari. No és encara un viatge romàntic, per més que en ell ja apareixen les notes pintoresques.

La descripció que fa del regne de València és extensa, plena d'alabances i amb esperit defensiu de la nostra terra i els seus habitants, dels qui diu: «Són jutjats els valencians com lleugers, inconscients, sociables únicament per conveniència i no per afecte», i en contra d'això Laborde oposa raons defensives que acrediten el seu criteri ponderat. Entre les notes pintoresques podem donar esta notícia, quasi per tots desconeguda: «València és la primera ciutat d'Espanya on s'establiren l'any 1777 els "serenos". Un alcalde, de nom Joaquim Fos, en veure els artificiers reduïts a la misèria per la prohibició dels focs artificials, els va emprar en una ocupació útil a la població i així no foren una càrrega ni a la ciutat ni al rei.» S'estén parlant de les funcions dels «serenos», dels qui diu: «Se'ls anomena "serenos" perquè, estant quasi sempre el cel pur i seré, la paraula "sereno" és el seu crit més ordinari.»

En l'obra de Laborde podem vore iniciada ja la tendència envers el pintoresquisme que ha de constituir la base sobre la qual han de bastir els seus llibres els escriptors —sobretot francesos— de l'època romàntica.

Ja dintre d'ella, precisament en 1830, el jove escriptor Pròsper Mérimée està a València, en un dels seus reiterats viatges a Espanya, on acostumava a vindre perquè els poetes de la nova escola del Romanticisme l'havien posat de moda: *L'Espagne, pays romantique*.

Mérimée, que va escriure algunes obres de tema espanyol —¿qui no recorda la *Carmen*?—, no va publicar cap llibre dels seus viatges espanyols, però les seues cartes a diferents amics de París i corresponalsies a la *Revue de Paris* fan constantment referència a temes espanyols. Viatger va ser en Espanya i d'ella va escriure; i això ens permet incloure'l entre els qui publicaren llibres sobre el nostre país.

En 15 de novembre va escriure una carta —que és una corresponalia— a la *Revue de Paris*, on es publica en 1831. En ella fa la relació d'una execució a la plaça del Mercat, tema que, tot i no essent en si gens agradívol, podia ser un

quadre molt interessant als gusts romàntics d'aleshores, i que —malgrat el seu tema— transcrivim ací per quant en ell es donen algunes impressions personals de l'escriptor sobre la ciutat nostra.

«A València —ens diu— hi ha una antiga torre gòtica que servix de presó. La seua arquitectura és molt bella, sobretot la façana que dóna al riu. Localitzada en un dels extrems de la població, constituïx un dels principals portals. Porta dels Serrans li diuen. De dalt de sa plataforma estant, s'albira el curs del riu Guadalaviar, els cinc ponts que el travessen, els passejos de València i la riallera horta que envolta la ciutat. És un plaer prou trist veure el camp quan s'està reclòs entre quatre murs, però, al capdavant, és un plaer i cal agrair-li al carceller que permeta als empresonats pujar a la plataforma...»

Descriu després el mercat, lloc de l'execució, dient: «La plaça distava molt de trobar-se plena. Les venedores de fruites i hortalisses no s'havien mogut de les seues parades. Es circulava fàcilment per tot arreu. La forca, rematada per l'escut d'Aragó, estava plantada front a la Llotja de la Seda, un elegant edifici *moresque*. La plaça del Mercat és llarga. Les cases que la formen, estretes, però de molts pisos i cada filera de buits té el seu balcó de ferro. Vistes de lluny, pareixen gàbies grandíssimes. En moltíssims balcons no hi havia cap espectador. Esta indiferència —seguix— procedix, tal volta, dels costums laboriosos del poble valencià. L'amor al treball i al guany els fa reeixir no sols entre totes les poblacions d'Espanya, sinó, inclús, entre les d'Europa.»

En la defensa dels valencians diu, en un altre passatge de la carta: «Els castellans tenen un proverbi contra els valencians, el qual, segons el meu parer, és fals del tot. Heus-lo ací: "En Valencia la carne es hierba; la hierba, agua; los hombres, mujeres; las mujeres, nada." Certifique, no obstant, que la cuina de València és excellent i que les valencianes són sobremanera boniques i més blanques que en qualsevol altre regne d'Espanya.»

No va oblidar Merimée a València, i la recordava fins a tal punt que en una carta a *Stendhal*, de 1835, li dia: «Valèn-

cia és, sense cap dubte, després de Madrid i Cadis, la ciutat d'Espanya que més m'agrada per viure.»

Deu anys després de l'estada de Merimée a València un exaltat poeta romàntic de França decidix vindre a Espanya: Teòfil Gautier, que amb el seu llibre d'aquell viatge havia de donar les normes d'allò que deu ser un viatge romàntic per un país que no se'l coneix i que es desitja comprendre'l.

Famosa ha arribat a ser esta relació viatgera que avui podem considerar com l'àlbum d'apunts d'un pintor —Gautier ho havia estat—, ja que tal és la plasticitat d'aquelles impressions que ens tramet amb tota la força evocativa de les seues paraules apassionades. És cert que sempre busca la nota pintoresca, però no és menys cert que sempre acerta en la valoració crítica de tot quant veu.

L'estada de Gautier a València —deu dies en espera del vaixell— va ser l'última del seu viatge a Espanya, i siga que estava ja afadigat de tants itineraris portats a terme en sis mesos, o les presses per acabar la relació, és ben cert que la visió de València va ser bastant lleugera. Visità la Seu, la Llotja, algunes esglésies «edificades i decorades amb un gust estrany d'ornamentació grotesca que ja hem descrit varies vegades» i el desaparegut convent de la Merced, del qual li quedà este record, tal vegada l'únic que podem tindre els valencians actuals, i que per això ací el reproduïm: «Allò que més m'agrada en la Mercè fou el seu pati enclaustrat i plantat de palmeres d'un tamany i una bellesa del tot oriental, que s'enfilen com sagetes en la limpidesa de l'aire.» Magnífica estampa romàntica que avui deplorem no poder gaudir en la nostra ciutat.

La manca d'informació artística que té Gautier la suplix de sobres per una detallada descripció pintoresca dels tipus humans que va conèixer en el tràfec del famós mercat de València, on troba el veritable atractiu de la ciutat. «Els camperols valencians usen un vestit d'una raresa característica que no deu d'haver canviat molt des de la invasió dels àrabs i que es diferencia ben poc del vestit actual dels moros d'Àfrica.»

Descriu detalladament la indumentària dels llauradors de

l'horta que van al mercat, i que la brevetat que ens hem imposat en aquest treball no ens permet reproduir, i la completa descrivint l'aspecte físic d'estos hòmens «amb llurs enormes patilles negres, sa cara cremada pel sol, sa mirada fosca, llurs braços i cames de color de bronze que els dona, per cert, l'aire d'un beduí, sobretot si es desnuga el mocador del cap i deixa al descobert el seu crani rapat i blavenc com una barba acabada d'afeitar». Parla després de la suposta ferocitat d'estos llauradors, que tenen fama d'un irresponsable matonisme, en el que no creu el viatger, i ens conta, per a justificar-ho, que «una nit, sense anar més lluny, ens havíem perdut i vàrem estar a punt de dormir al ras, puix que les portes de la ciutat estaven tancades quan vàrem tornar i, no obstant, cap cosa desagradívola no ens succeí, i això que era de nit fosca feia molt de temps i València i els seus voltants estaven en revolució».

Tal vegada Gautier va exagerar estes tintes descriptives per trobar el contrast i descriure-nos després les llauradores, de les que diu: «Per un contrast singular, les dones d'estes càbiles europees són pàl·lides, rosses, *bionde e grassote* com les venecianes; pels seus llavis sura un somriure dolç i trist i als ulls d'elles hi ha un raig blau de tendror: no hi cap un altre contrast més perfecte; aquells negres dimonis del paradís de l'horta tenen per mullers uns àngels blancs.» Descriu tot seguit el vestit de les llauradores i lamenta que les dones el vagen abandonant cada vegada més per «eixe abominable vestit anglo-francés», i, després d'algunes consideracions, ens diu que «les dones tenen l'instint de la moda, però no el de la bellesa».

L'aspecte urbanístic de la ciutat no li va plaure a Gautier, que ens diu: «Els carrers de València són estrets, limitats, de cases altes d'aspecte tristenc. València no té, malgrat això, una fesomia menys moderna.» ¿Què es varen fer, doncs, aquelles cases que totes semblaven palaus a un viatger anterior? Heus ací els inconvenients d'estos subjectivismes romàntics.

Sis anys després de la visita de Gautier a València, un escriptor anònim mamprén un viatge per Espanya i, amb el títol de *Recuerdos de un viaje por España*, escriu un llibre que publica en Madrid, en 1849, i es reedita en 1862. Extensíssima

relació d'un itinerari per totes les províncies espanyoles, en què va donant notícies geogràfiques, artístiques i pintoresques, fins arribar, en moments, a inserir una diluïda acció novellesca.

L'autor, que en no cap de les dos edicions que existixen va donar el nom, demostra conèixer —en allò referent a València— bastants viatges anteriors i, com a més recent, el de Gautier. «València —ens diu—, com moltes altres de les nostres capitals, presenta per totes bandes records de la dominació dels moriscs. Els carrers, molt estrets i tortuosos, a fi d'evitar l'entrada als raigs del sol; la multitud de torres i jardins en els quals s'enlairen algunes palmeres; els freqüents sons de la dolçaina morisca i encara el mateix vestit dels llauradors de l'horta, completen la illusió d'una ciutat àrab. Avui en dia es millora prou l'antiquat aspecte de la població amb noves construccions de caire modern.»

Com podem vore, res personal no ens dóna de quant veu el viatger, que així com ha cercat en els llibres d'història i geografia, també demostra haver llegit quant diuen els viatgers que el precediren en la visita a València. Parla dels fills il·lustres de València, així com dels qui escrigueren sobre la seua història, i en visitar cada un dels monuments artístics, es creu en la necessitat de donar-nos un resum de la seua història, completant-lo després amb dades estadístiques i administratives. Sols afegir de la seua collita alguns passatges de l'acció novellesca que suposa esdevinguda a terres de València, amb tots els agravants d'un irrefrenable romanticisme, ja una mica anacrònic.

VALENCIANS

(Gravat del segle XIXe, en el llibre
Recuerdos de un viaje por España. 1862.)

V. VIATGERS MODERNS

En una classificació arbitrària —com ho són totes les classificacions— anomenem així tots aquells viatgers que vingueren, o haurien pogut vindre, a València pel ferrocarril, com signe de la modernitat al nostre país, una modernitat que, per acurtar les distàncies geogràfiques, anava a fer perdre poc a poc tantes i tantes peculiaritats característiques de cada poble, és a dir: el tipisme que tant havien buscat els romàntics a la nostra terra.

Com a representant d'aquest període de transició podem incloure el, aleshores, periodista Pere Antoni d'Alarcón, que va estar quatre vegades a València, per la qual sempre va sentir una estimació sincera.

Va fer Alarcón diversos viatges per Espanya, sobre els quals

escrigué articles donant les seues impressions, publicats a la premsa, i dels que tenim coneixença per haver-los recollit, posteriorment, en el seu llibre *Viajes por España*, mes no així dels que, sens dubte, escrigué sobre València, els quals, segons el seu propòsit, haurien completat un nou llibre de viatges, que ja no es va publicar, dissortadament.

En el llibre abans citat inclou un «Cuadro general de mis viajes por España» on dóna les dades dels seus itineraris, les quals transcrivim perquè les úniques apuntacions poden ser evocacions de tota una època valenciana. 1856: «Primer viatge a València, per Albacete, anant en diligència des de Templeque fins Almansa. ¡Alzira! ¡Xàtiva! ¡València! Quinze viatges al Grau per a menjar meló, remei infalible contra la icterícia.» No diu res més, però ens situa en un ambient prou concret. Sabem que estigué en qualitat de propagandista d'una companyia d'òpera al Principal; que va fer amistat amb els jóvens escriptors del moment i fins què va publicar un periodiquet anomenat *El Miguelete*, on precisament va fer el primer elogi del jove Vicent W. Querol, que es va donar a conèixer públicament a la sessió d'apertura del curs a l'Acadèmia de Sant Carles, aquell 12 d'octubre. El sojorn degué de ser llarg, ja que va fer «quinze viatges al Grau per a menjar meló», que vol dir altres tantes *xales* de la joventut literària, com podria dir Escalante.

El segon viatge d'Alarcón a València va ser en 1858, esta vegada en qualitat de periodista professional. Així ho apunta: «De Madrid a Alacant, en ferrocarril, amb la cort, quan S. M. la Reina D.ª Isabel II inaugurà esta línia. Les alacantines. Un bosc de palmeres. D'Alacant a València, per mar, en un vaixell de guerra. Simfonia de canonades. De l'enllumenat que s'usa a la mar, quan per ell viatgen de nit persones reials. De València a Madrid, després d'haver presenciat a València extraordinàries festes, incloses dos exposicions de dones i una de flors.» Malgrat el laconisme del cronista, ens permet evocar les sumptuoses festes que a València es promourien a l'arribada de la reina. Sabem que els poetes valencians en esta ocasió varen fer gala del seu monarquisme lliberal.

El tercer viatge va ser de passada tan sols, ja que el motiu del mateix era fer el que diríem reportatge de l'eclipsi solar de l'any 1860, que Alarcón va presenciar des del teatre romà de Morvedre i del qual va escriure una inspirada crònica plena de lirisme, publicada al volum editat de *Viajes por España* ja citat.

El mateix any tornà a València, per setembre, per tal de mamprendre viatge per passar cap a França, Suïssa i Itàlia, la narració detallada del qual la fa en el seu llibre *De Madrid a Nápoles*. Les amistats que Alarcón va fer a València les mantingué tota la vida, fins al punt d'anomenar marmessor del seu testament al poeta valencià Querol, resident aleshores a Madrid.

Mentrestant, en França es mantenia viva encara la moda literària d'Espanya i els temes espanyols. Després de Gautier foren molts els periodistes francesos que vingueren a Espanya per fer articles de costums i captar pintoresquismes. I fins i tot va vindre Aleixandre Dumas, que va escriure un discutit llibre titolat *De París a Cádiz*, en l'itinerari del qual no estava València.

Mes no així en el que, en 1862, va realitzar el baró Carles Davillier, il·lustre personatge de la cort de Napoleó III i bon coneixedor de les coses espanyoles. En aquell any, i acompanyat del genial dibuixant Gustau Doré, arribaren a Espanya amb desitjos de recollir tot allò que podia superviure del pintoresquisme espanyol. Doré, a més, venia amb el propòsit de documentar-se per tal d'il·lustrar una edició del *Quixot*, per a la qual cosa Davillier el va encoratjar.

Doré era dibuixant de la col·lecció «Le tour du Monde» i s'encarregà de fer les il·lustracions dels articles que Davillier anava enviant per a dita revista, on anaren publicant-se abans de recollir-se en llibre en 1870.

Entren els viatgers per Catalunya amb l'ansietat de vore València, «eixe paradís terrenal tan lloat i, sens dubte, la província més feraç d'Espanya», nos diu en xafar terra del regne valencià.

A nostra ciutat varen viure com en una festa contínua,

disfrutant de tot espectacle que se'ls presenta: visiten monuments amb veritable interès, s'interessen pel moviment cultural de la ciutat, assistixen a una correguda de bous i van de cacera a l'Albufera, viatgen en tartana, prenen orxata i presenciën una sessió del Tribunal de les Aigües. El record de València els ha de durar molt de temps.

Però el baró Davillier és home molt cultivat i —en este cas— massa documentat, perquè transparenta, més vegades que calia, la prèvia lectura del *Voyage* de Gautier.

Després de visitar el monestir de Sant Miquel dels Reis, «férem la nostra entrada a la ciutat del Cid, la molt noble, ínclita, lleial, insigne, magnífica, il·lustre, sàvia, coronada i enjamai no acabada d'alabar ciutat de València. Tals són els modestos títols que li donen ordinàriament els seus cronistes. Esta llarga enumeració, tal volta parega un poc emfàtica. Això, no obstant, no hi ha cap ciutat a Espanya que no s'atribuïca una lletania d'epítets pareguts. Cal dir que València el mereix més que no cap altra. El seu cel, sempre blau, ha estat celebrat pels poetes àrabs, i ¿on trobar en l'Europa un clima més suau que el d'ella? Els arbres tropicals creixen allí a ple aire, i al mes de desembre es cullen les primeres violetes. Quasi no és conegut allí l'hivern, i aferma un autor que solament dues vegades en cinc segles s'han vist gelades o boires. València, amb les emmerletades muralles que la envolten, ses torres amb sos matacans, té tot l'aspecte d'una ciutat mora. Els carrers són estrets i tortuosos i les cases encalzimades, blanquejades segons el costum àrab, estan adornades totes amb balcons als quals es veuen sortir morenes valencianes, mig amagades darrere llargues cortines de tela ratllada o de pesades estores de jonc. Hi ha poques províncies en Espanya que hagen conservat un caràcter moro tan acusat com València...»

Fa després una descripció del vestit dels llauradors de l'horta, tan paregut al ja descrit per Gautier, fins a tal punt, que coincidix amb ell en anomenar-los beduïns, dels que va descriu la camisa, la faixa, els saragüells, la manta i les espardeñyes, amb tanta morositat com ja ho havia fet vint-i-dos anys abans Gautier.

Descriu també el mercat, on «els fruits són venuts per gracioses valencianes, algunes de les quals són notablement boniques», i no s'oblida de dir que «és un paradís habitat per dimonis», i retrau —com Merimée— allò de «*en Valencia la carne es hierba*», etc.

També —com Gautier— reacciona Davillier contra la fama de ferocitat dels valencians, dient: «Exceptuat un barrallament en joc de bitles, que amenaçava tornar-se en cosa molt seriosa, no hem vist cap escena tràgica. Hem recorregut moltes vegades els voltants de València i únicament hem trobat gent inofensiva i amable, i això que el seu aspecte és un tant esquiu.» I conta l'anècdota de que havent-se vist sorpresos per una tronada, hagueren d'entrar en una barraca, on els habitants els varen obsequiar, sense admetre la pesseta de plata que els volgueren donar com agraïment.

No podien deixar de pujar al Miquelet, des d'on veuen tota la ciutat, que «s'estén, com panorama, amb ses cases de blancs terrats i les cúpules de ses esglèsies, les teules de les quals relluïxen al cel com coure brunyit. Al voltant de la ciutat es veu l'horta fins a perdre's de vista, com un immens cinturó verd amb un horitzó de muntanyes blaves i rosades, graciosament banyades en una llum transparent; l'Albufera, un gran llac que s'unix a la mar, sobre la que brillen, ací i aquí, algunes veles, i al port del Grau, on les naus alcen els seus pals que es confonen amb les palmeres. Ara, sobretot, una hora abans de pondre's el sol, ens agradava fruit d'este espectacle del qual mai no ens saciàvem».

Descriu una escena del Tribunal de les Aigües que ens fa recordar el conegut quadre del nostre Ferrandis i que va impressionar tant a Doré que el va dibuixar a la seua manera.

Bon coneixedor Davillier de la ceràmica, no volgué deixar València sense fer una excursió a Manises, que li va costar —com diu— un massegament general causat per les inclemències de la tartana.

Uns deu anys després del viatge de Davillier, i tal vegada abans que es publicara en llibre, un escriptor italià, Edmond d'Amicis, va fer un viatge per Espanya, per tal d'arreplegar

informacions de la vida espanyola durant el regnat d'Amadeu I.

És el primer viatger que confessa haver arribat a València en tren. Des de la primera impressió ja el veem agafar-se al tòpic, quan ens diu: «després del pla d'Almansa s'obri un oasi delitós, una terra beneïda de Déu, un veritable paradís terrenal: el Regne de València», i segueix descrivint brillantment el paisatge de la Ribera fins arribar a la capital, on allò primer que veu és la plaça de bous, que la descriu, recordant, al mateix temps, que el 4 de setembre, allí mateix, el rei Amadeu va presenciar una correguda i felicità el Tato, «director del espectáculo», com ens explica.

No li causa gran meravella la ciutat a jutjar per estes paraules: «La ciutat de València, si hom entra en ella pensant en els versos dels poetes que han cantat ses meravelles, no pareix que responga a les belles imatges que ha inspirat.» I com arrepenit, vol compensar-ho dient: «Per altra part, tampoc oferix l'aspecte sinistre que hom espera, si es deté a pensar en la seua justa reputació de ciutat turbulenta, lluitadora, instigadora de guerres civils i més desitjosa de l'olor de la pólvora que no del perfum dels seus horts de tarongers.»

La descripció del centre urbà ens fa recordar tant la de Gautier, que podríem subratllar frases senceres del famós *Voyage* del francès.

Després de fer una llarga digressió sobre política, que no té res a vore amb València, va al mercat —com qualsevol viatger anterior—, però no per a opinar subjectivament, sinó per a dir, poc més o menys, aquelles coses que també ells havien dit anys enrere. «Els camperols valencians són els qui visten més artísticament i graciosa de tota l'Espanya.» I ve a resultar que eren els mateixos llauradors que va vore Gautier trenta anys abans, perquè també tenen «aspecte de beduïns»; porten encara saragüells i manta, faixa i mocador al cap, formant «un espectacle xarlatanesc, graciós, ridícul i pompós a l'ensems».

Per si faltava res més, torna a retraure allò de «en Valencia la carne es hierba», etc., que Merimée i Davillier ja ens havien

contat al seu temps. No falta tampoc l'elogi a les dones, que «són les més clàssicament formoses del país», però confesa que la valenciana «no és excitant com l'andalusa, que vos fa sentir la necessitat de mossegar-vos un dit per apaivagar la insurrecció repentina i desordenada dels desitjos capritxosos que, a la vista d'ella, s'alcen en el nostre cap; és una dona que es contempla amb una més tranquil·la admiració».

No pot faltar l'anècdota de la por que li causen els valencians per la seua proverbial ferocitat. Però, també com Gautier i Davillier, «durant l'escàs tracte —diu— que vaig tindre amb la gent no trobí més que cortesia com a estranger i com a italià una amical acollida, inclús per part d'aquells que no volien oir parlar dels reis estrangers en general i dels prínceps de la casa de Savoia en particular, i estos eren els més nombrosos, però tenien la delicadesa de dir-me: "No toqueu eixa corda"». ¿On estava aquella ferocitat esquerpa dels valencians?

De tot açò es desprén lògicament que fins els valencians feréstecs, amics de promoure guerres civils, malgrat el seu republicanisme, varen tindre la millor deferència per al «signore Edmondo de Amicis», que en «una formosa nit, però trista, València desaparegué als nostres ulls», ens diu, i afegix: «Vaig pensar que, tal vegada, no tornaria a Espanya, i vaig plorar.» I així acaba el llibre. En ell —com hem vist— res personal no va deixar en parlar-ne de València.

LLAURADOR VALENCIÀ

(Dibuix de Gustau Doré en el *Voyage in Espagne*, de Charles Davillier.)

VI. VIATGERS CONTEMPORANIS

El concepte de «llibre de viatges» es transforma prou en començar el segle actual, com es transformen tants conceptes literaris. El viatger que va a una terra estranya va a conèixer-la en tota la seua totalitat: tant la realitat objectiva, com l'ànima dels seus habitants; çó és, els monuments, en els seus precisos —a ser possible, científics— detalls, i l'ànima del poble, estudiada en tot allò que puga tindre de transcendental.

També la forma d'exposició ha evolucionat, ja que tantes vegades l'exposició d'allò que es veu i s'estudia no pren la forma narrativa directa, sinó més bé la indirecta de la narració novellística o la subjectiva de l'assaig.

Llarga podria ser la llista dels novel·listes, pel realisme, que han pres, com escenari de l'acció a desenvolupar, les terres valencianes. Donant sols la mostra d'alguns escriptors capitals, valguen els noms de Pérez Escrig, Palacio Valdés, Pio

Baroja i, en l'actualitat, Max Aub, a la que no és vàlid afegir els noms dels novel·listes valencians Blasco Ibáñez, Josep Segarra, B. Morales Sanmartín, Vicent Pla i Mompó i tants altres que han preferit, amb insistència afectiva, els escenaris valencians per a bastir sobre ells les seues accions novel·lesques.

No han mancat tampoc els novel·listes estrangers que han pres València com tema o ambientació de les seues obres. Ja —en 1935— el senyor Almela i Vives va aportar l'estudi de sis novel·listes francesos contemporanis que basaren llurs creacions novel·lesques sobre la València que coneixien —o creien conèixer— directament.

Tampoc seria curta la llista dels assagistes, espanyols i estrangers, que s'han ocupat de València amb alguna assiduitat, en la que no falten noms tan prestigiosos com *Azorín*, *Cejador*, *Ramon y Cajal*, *Unamuno*, *Marañón*, *Gabriel Miró* i *Fernández Flórez*. Llista que podria completar-se amb els noms de poetes tan cabdals com *Salvador Rueda*, *Eduard Marquina* i *Antoni Machado*, entre molts altres.

Mes, circumscriuint-nos al tema concret, objecte nostre d'ara, hem de remarcar els llibres de viatges que de València tracten en tot quant va de segle.

Rònegament de quatre hem d'estudiar els seus llibres, que vénen a fixar altres tants moments neuràlgics de l'esdevindre històric de nostra ciutat. Tals són: el xilé *Francesc Contreras*, que descobrix València en les vespres de la seua *Exposició Regional*; l'italià *Filippo Boiano*, que intenta copsar la València dels anys de la *Dictadura*; el madrileny *Giménez Caballero*, que ve a València en el moment de la transició a la República, i el català *Eugeni Nadal*, que arriba a València en els primers moments de la post-guerra. Els llibres posteriors no són encara història per tal com encara no han deixat de ser actualitat present.

Francesc Contreras, poeta i periodista de Xile, que com bon *modernista* viu algun temps a París, delera conèixer Espanya, «puix que esta és una terra que guarda intacte el tresor del seu art antic en la tradicionalitat dels seus costums típics i pintorescs, com un relicari embolcallat en un mantó de Ma-

nila». Per tal cosa escrigué un llibre que titola *Tierra de reliquias*, en què recollí els articles que abans havien aparegut a la premsa, tal vegada al *Mercure de France*, d'on era *croniqueur*.

Estos treballs, que vénen a ser allò que, aleshores, es dien *reportatges*, tenen vivacitat i color, però gens de profunditat, ni menys ideologia personal.

No per la seua transcendència donem ací alguns paràgrafs dels dos capítols que a València dedica, sinó perquè per als valencians actuals ens poden fer l'efecte d'una fotografia, un *film* estantís d'una València completament desapareguda que les actuals generacions no poden ni comprendre.

Com Amicis, ve a València des de Madrid, i, com a ell, li sorprén la matinada a la Ribera. «Ens trobàvem en l'horta, eixe oasi de verdor i frescor que encercla València com d'un enorme jardí. Rodàvem entre amples cercols de tarongers de brancatge luxuriós, acarradats sobre terra roja i extensos camps d'arrossars perennement anegats. Aquell és el país de les taronges famoses amb què es regalimen Londres i París, i del conegut cuinat d'arròs batejat amb el gentilici de la regió... Ens vàrem aturar davant l'estació, gran, desgavellada, i ens acollírem a una casa de viatgers pròxima...» Després de dinar —paella, no cal dir-ho!— ix el *croniqueur* a fer el primer passeig per la ciutat desconeguda, i ens conta: «Deixant a la dreta un gran espai buit pertanyent a l'antic barri dels peixcadors, on es comença a edificar bones construccions, passàrem per davant la façana blanca, amb *marquesina* de ferro, del teatre Principal i arribàrem a la gran plaça d'Emili Castelar, abarrotada d'una atapeïda fronda d'arbusts i palmeres que li donen un caire exòtic, quasi tropical. Dividida en dues parts pel carrer del Pintor Sorolla, ostenta, en una d'elles, una estàtua de l'*Espanyoleto*, feta per Benlliure, i, en l'altra, un monument al marquès de Campo, en bronze oscur. D'allí mamprenguérem el camí de la populosa Baixada de Sant Francesc, carrer curt, amb moltes tendetes, summament pintoresc i animat... I aplegàrem a la plaça de la Reina, menuda i rasa, centre del moviment de la ciutat, en la qual convergixen tots

els tramvies: els urbans, vells i minúsculs, arrossegats per un sol rossi, i els eléctrics, que van al port.»

Qualsevol valencià de trenta anys que llitja esta descripció podria creure que l'autor no havia estat mai a València o havia trastocat els apunts que des de València li enviaren. Mes per a aquells valencians que ja hem duplicat la trentena, res més exacte que esta descripció —que degué enviar a París—, esta postal literària altament realista. Sense els llauradors en saragüells i manta que va vore Gautier en el Mercat i els seguia veent Amicis trenta anys després, ¡cóm s'ha transformat aquella València en estos cinquanta anys!...

Descriu després el cronista la Seu per dins i per fora, cometent algunes equivocacions, com també el palau de la Generalitat, «l'Audiència», com diu, sense equivocar-se —perquè ho era aleshores— i finalment: «Guanyàrem la plaça de Manises, voltada per cases senyorívoles, amb uns patis enormes i quadrats; deixàrem a un costat la parròquia de Sant Bertomeu, d'estil barroc, amb el nínxol de la Mare de Déu Grossa, i prenent el carrer dels Serrans vàrem arribar a l'antiga porta dita Torre dels Serrans per causa de les dues massisses torrasses que li servixen de suport. Darrere d'ella trobàrem una bella avinguda amb jardí (l'Albereda dels Serrans), carregada d'eixe brancatge fresc i desbordant característic de l'horta. L'avinguda seguix la ribera del Túria, petit riu conduït en enorme canal que envolta la ciutat pel nord.» Altra vegada creuran els jóvens que estava equivocacat, però els vells podem acreditar que l'autor descriu tal com era..., però que ara ja no ho és.

En el segon capítol dedicat a València va el cronista al Mercat, «vella plaça, tota coberta de xicotetes veles, davall de les quals hòmens de rostres ombrius i dones d'ulls clars [en açò han quedat sintetitzades la ferocitat dels hòmens i la bellesa de les dones, dels romàntics] vénen flors, fruites, hortalisses, objectes de terrissa de fabricació regional i, per sobretot, eixos bonics ventalls espanyols poblats de toreros, de roselles, de grans ocells...».

Descriu després la Llotja, que «és el monument civil més interessant que l'arquitectura ha deixat en Espanya».

Torna a recórrer carrers: «A l'orient de la plaça de la Reina s'estén el bell carrer de Peris i Valero [que així es dia el carrer de la Pau aleshores], obert de poc ençà, vorejat de bons edificis plens de magatzems. És el centre del comerç de luxe i de la vida elegant. Al seu fons, més enllà de la plaça, es perfila la silueta xurrigueresca de l'altíssima torre de Santa Caterina. A l'extrem opost s'obri la placeta del Príncep Alfons, desbordant de fullatge, voltada d'una reixeta com els *squares* parisencs, al bell mig de la qual s'aixeca la gran estàtua de Jaume el Conqueridor, en la que apareix l'heroic rei, cavaller sobre un altívol bridó i tocat de bella cimera, en la qual una rata-penada obri ses ales. En front d'esta plaça s'enlaira l'alt reixat del passeig de la Glorieta, bonic parc ombrejat de palmeres i ornat de parterres, sota el ramatge de les quals veem una font de marbre amb tritons, un quiosc per a les bandes militars, un cafetí i un teatret a l'aire lliure.» I tot era cert... aleshores.

Tampoc esta descripció, que és exacta, ve a coincidir del tot amb el paratge d'avui. Pren el cronista el tramvia i es trasllada al Grau, «gran i silenciós port. Ciny la platja, blanca i estricta, un cinturó de construccions baixes, vulgars, com fetes d'improvís, en tant que pobla la rada blava i fulgent un estol de grans veles i vaixells mitjans, el nombre dels quals sembla reduït a causa de l'extensió. Creu u que es troba en un port nou d'un país jove, llunyà, tropical... I, no obstant, este port és el tercer d'Espanya».

De tornada, baixa del tramvia en l'Alameda «per visitar les obres de l'Exposició Regional que devia inaugurar-se per eixos dies».

Així, en descriure l'Alameda, ens la dibuixa amb un viu color d'estampa provinciana, que transcrivim tot seguit: «Delitosa avinguda és eixa albereda a les vores del Túria, ombrejada de formosos plàtans i limitada per jardins amb fonts de pedra. Es el passeig predilecte dels valencians. Precisament a les hores d'ara la calçada central vibra al pas de brillants cotxes, molts d'ells amb porteta darrere a manera d'òmnibus, i de cavallers, alguns militars. En un cotxe albirem una sotana

violeta i un capell amb galó verd. Sa Il·lustríssima, l'arquebisbe de la ciutat, que prenia l'aire.»

¿Poden creure els jóvens d'ara que ha estat realitat a València tot açò que els vells hem conegut en la nostra joventut?

Així descriu les obres de l'Exposició que està bastint-se: «Guanyàrem la porta, formada per un gran arc de triomf, i entràrem en la bonica vila improvisada, encara en construcció. Entre els pavellons, airosos, adornats d'escultures en guix, notàrem una imitació de la Llotja i una reproducció reduïda del Miquelet. Després vàrem trobar un gran estadi rodat d'amples galeries a la romana, coronades de deesses amb lires o laüds en les mans; a jutjar per tot açò és de suposar que l'Exposició resultà un concurs important i esplendorós.»

I tal va ser, com recordem els qui, per sort, encara podem donar testimoni d'aquella extraordinària exaltació de la personalitat valenciana.

Dóna, a la fi, el cronista una opinió dient: «Quasi totes les ciutats d'Espanya donen l'impressió d'una cosa rica, però morta. València, encaixada en la maragda rient de la seua vegetació, dóna l'impressió d'una cosa viva i sensitiva.»

I sense poder sustraure's al tòpic prejuí, afirma: «La desconfiança i el recel amb què els mira la gent d'altres províncies [els valencians] són formats, en gran part, d'emulació. Ells han fet del camp un jardí perpetu.»

Uns vint anys després d'este viatge de l'hispano-americà, un periodista italià publica a Milà un llibre de viatges titolat «*Itinerari spagnoli*. Res no sabem d'este periodista, sinò que és un *giovane che sente profondamente il valore e il significato della missione giornalistica*», com ens diu Arnaldo Mussolini en el pròleg que obri aquest llibre de viatges per l'Espanya de la Dictadura.

El jove periodista (el que pot ser que encara visca) inclou dos reportatges sobre València, i un d'ells el titola «La modernità di Valencia».

El periodista arriba a la nostra ciutat per mar, procedent d'Andalusia, i llança una mirada sobre la gran extensió d'edificis, campanars il·luminats pel reflexe de les aigües del port,

segons ens diu. «La ciutat sembla com suspesa entre el cel i la mar.» Fa referència a la història de la València romana, però la considera com una ciutat «absolutament moderna». Després ens diu que «entre la mar i el cel, València sembla eixida de l'aigua com una sirena. El sol la daura des del matí al capvespre, accentuant la ja viva lluminositat dels esplèndids edificis».

Mes no totes són imatges brillants les que té per a València. Fa incursions en la nostra història —encara que no molt afortunades— i ens descriu la Seu i el Miquelet, «robusta i elegant vella torre octogonal, que té onze campanes, les quals fan oir a l'ensem el seu lent volteig». Visita els banys de l'Almirall, la casa natalícia de Sant Vicent, que és «una capella modesta», i després de l'inevitable visita a la Llotja, des de la torre de la qual contempla la ciutat, passa per la plaça de la Reina «que constituïx el cor de València», i va pels carrers de la Pau i de Colon, «a l'oasi verdós de la Glorieta, en la que es distingix la bella font del Tritó».

Fa una visita a l'alcalde, «assentat baix un vulgar retrat de Primo de Rivera», i després un agutzil li mostra els records antics de la ciutat. Visita el palau de Parcent, «mansió de Suchet i de Josep Bonaparte en l'època de la efímera dominació francesa», i el museu de Sant Carles, del qual nomena alguns dels quadres més importants.

A la nit assistix a una funció de *varietés* al teatre Eslava, i després passeja pels carrers «a l'opaca llum d'alguns melangiosos farols de gas». (Deu ser esta, sens dubte, la primera descripció noctàmbula de València.) Li sorprén que als *cabarets* no es cantara aquella famossíssima cançó *València* «que s'escoltava en tots els racons de Montmartre i en tots els cafés nocturns de les grans metròpolis i que en Espanya és quasi desconeguda».

Tot i no sent este reportatge d'una gran vàlua literària, bé mereix anotar-lo com un document, com una instantània d'un moment històric de la nostra ciutat.

Testimoni d'un altre moment històric va ser també la conferència d'Ernest Giménez Caballero —després publicada

al llibre *Trabalenguas sobre España*—, que per l'any 1930 va pronunciar en una sala d'art que, amb el nom de Sala Blava, s'inaugurava a València, amb una exposició de obres de Gutiérrez Solana.

Eren aquells els dies turbulents d'una crisi política a Espanya: la transició d'un règim dictatorial i la decantació envers una democràcia esperada amb el nom de República, que els jòvens creien com a solució d'aquella crisi política —que era, en realitat, una crisi social— que no es resolia.

En aquest ambient, Giménez Caballero, home impulsiu i caragirat moltes vegades, per tal de poder resoldre l'equació Solana-València, va voler descobrir l'ànima valenciana tractant de palesar que la violència és —segons ell— l'essència del valencià.

«València —ens diu— era per a mi una sensació de duresa i aspror, de cosa rara i imposible. Jo veia a València quasi innabordable. Com una cosa brillant i vanitosa al primer aspecte, però crua i desesperada al fons i, allò que és pitjor, volent amagar eixa cruesa i desesperança per damunt de tot. Volent, a tota costa, ocultar la violència valenciana, allò bàrbar de València amb posats més o menys exòtics, freds, "europeus", com es deia allavors i es diu encara.»

Parla després de la literatura de Blasco Ibáñez i de la pintura de Sorolla, en les quals sols veu rebellió i violència (tot expressat en un lèxic violent), perquè: «Així com en Blasco hi havia un esperit dionisiac, ebri de comandament, de multituds, de delícies còsmiques i universals, en Sorolla hi havia un bàrbar, fill del sol i del color.» Parla més avant de les pacífiques orxateries valencianes a Madrid i dels sindicalistes valencians a Barcelona; de César Borja i de Sant Vicent Ferrer, per tal de deduir que «València —ciutat guerrera amb fons de mollície, encreuament d'orient amb occident, terra moruna amb sang un xic eslava, que té embranzida de dominació i senyoriu absolut— va vore el seu camí clar quan va apellar al seu foc, a la violència, a sa virtut genital, imperial.»

I en conclusió ens diu: «Avui és un moment —i demà— de triomf de la violència en la història; front a altres regions

industrials, pacífiques i beates de la Península, València pot estar en el to imperial: sota la gran ombra de sa violència magnífica.»

Sense entrar en la polèmica, a què les paraules de Giménez Caballero ens induïxen a cada punt, sols volem deixar ací constància d'estes opinions d'un madrileny capgirat en la seua única estada a esta València que, amb massa tafaneria, havia cregut copsar definitivament.

I cloem esta relació —incompleta— de viatgers literaris a la nostra ciutat amb el nom del qui fón company nostre i malaguanyat escriptor català Eugeni Nadal, que va arribar per primera vegada a València l'any 1939 amb les forces nacionals que l'ocuparen, més no com un vencedor, sinò com un germà que ens comprenia i ens volia comprendre més encara.

En 1943 recull dos articles sobre València al seu llibre —únic publicat— *Ciudades en España*; en ells ens parla de l'atracció de nostra ciutat en el primer, i es planteja en el segon el problema de l'ànima valenciana, de la qual intenta donar-nos una explicació.

«Vam conèixer València —diu— en acabar-se la guerra d'alliberament. De dalt d'una penya estant, cruixint davall dels peus la blanca neu, l'haviem vista mesos abans, llunyana, estesa sense perfil enmig de l'horta i abocada a la maqueta en corba del seu golf blau, aturat, net. Durant llarg temps la ciutat havia estat quimera i afany solament, prestigiada del desig i llunyania com l'horitzó marí a penes perceptible darrere els cims hostils. Cap a ella gravitava la nostra impaciència en la muntanya. Amb emoció ho recordem. Se'ns antoixa una lluita de cultures: el celtiber, lluitador, fautor de la unitat i conductor del país, contra el levantí sensual i culte, llaurador de terres crasses que donen els fruits més dolços i sucosos de la nació. La lluita ha estat un coneixement directe entre els pobles d'Espanya i, paradoxalment, ve a estretir sa fusió... Ens aplega ara la brisa de la mar veïna, mentre allà, propera a la fi, s'endevina València... De sobte, una glopada flairosa de nafa ens embolcalla i endinsa dins nostre.»

Estudia les característiques agrícoles de València, que de-

noten energies individuals; contrasta els monuments; analitza el temperament artístic dels valencians i els aspectes de la potencialitat econòmica de la producció per traure la conclusió que «València oferix una fonda, essencial tradició cultural, d'un costat; d'altre, un sanguinós individualisme, nu en el seu racial vigor i coratge. Desigualment barrejades, poc travades sempre, amb dues forces es repartixen l'ànima valenciana, de les classes superiors a les gents més humils, amb net avantatge —clar està— d'allò culte en aquelles, d'allò que és nadiu en estes. Però hem dit —afig— que no és esta una ciutat d'analfabets i *Azorín* ha pogut sentir-se, en la vega veïna, presoner de la cultura. ¿Com explicar-ho? València, en el vell mar d'Ulisses, és mare d'Ausiàs March i de Joanot Martorell, pàtria de Ribera i de Vicent Ferrer, bres del gran teatre espanyol. Mes tot el tràfec cultural l'ha rebut, la interpretat segons el seu insubornable temperament i tendències importants de l'ànima mediterrània, i ha copsat, abans de tot, valors estètics i intellectuals, coneixements i tècnica, pintura, història, agricultura: el vell saber i la faena diària. Els altres valors els assimilà molt menys, puix que li ho impedia el temperament originari. I així, mentre una cultura amerava de tot l'ésser d'altres parts d'Espanya, com Castella —religiosa, lluitadora, senyorívola—, restà allí limitada a la ment, sense penetrar amb plena fondària, eixa indòmita independència ibèrica, i apareix unes vegades en conflicte amb ella i altres al seu servici: així, el perfecte conreu del camp, base amb la riquesa i llibertat que dóna, de l'esclatant afirmació de si mateix que és l'orgia de l'hortolà poderós. En veritat, doncs, la de València és una cultura intel·lectual, com la castellana és moral, o millor dit, totalitàriament humana. Per això és pel que la ciutat oferix, amb el sabor de la vella mar llatina, el manament directe, espontani de la sang: que tals són la cara i creu de l'ànima seua.»

I sense deixar la norma objectiva que en este treball ens hem imposat, sols podem dir que són atinades l'autòpsia del cos i l'anàlisi de l'ànima de València.

UNA REFLEXIÓ FINAL

Com he dit al començament, en cap mestratge no m'emparava per exposar ací opinions pròpies en esta matèria, en què no tinc cap competència.

Però com he fet —amb molta delectança per part meua— d'antologista dels escrits dels més importants viatgers que a nostra ciutat vingueren, especialment en els últims segles, he adquirit, sense adonar-me'n, la preocupació de les causes i conseqüències d'aquells textos que he anat escandint, estudiant, confrontant i barrejant per tal d'ordenar esta petita antologia. I estes són les meues deduccions.

Els primitius viatgers a nostra terra es preocuparen tan sols de la seua localització geogràfica; els del Renaixement, de la narració dels seus itineraris; els barrocs, de les descripcions de tot allò que veen: naturalesa o monuments, en tant que els del segle XVIII^é, preocupats per l'esperit de la Il·lustració, es decantaven per l'estudi crític de les obres d'art, els estudis científics, sempre procurant vore-ho tot amb una asèpsia objectivista; cosa que varen transmutar els romàntics en un subjectivisme impressionista i, aleshores, més humà, en tant que els moderns es preocupen en copsar allò que és transcendental, deduït del purament circumstancial o anecdòtic.

Doncs bé, tots, front al mateix objecte, reaccionaren de distinta manera. Però en tots ells hi ha una constant que sempre els interessa: la naturalesa (clima, terra) i l'element humà (caràcter, costums).

¿Què voran i què els interessarà, en l'esdevenidor, als viatgers que vinguen a València?

Les condicions climatològiques és de suposar que seguiran inalterables a la nostra terra... Però ¿seguiran els monuments que tant plaiën als viatgers neoclàssics? ¿Seguiran els costums i el caràcter racial, que amb tant d'interés cercaren els romàntics?...

¿No hauran desaparegut aquells monuments ja? ¿No s'hauran arraserat a una uniformitat universal els nostres costums peculiars i perdut per a sempre el nostre caràcter racial?

Estos problemas crec que ens importen a tots els valencians d'avui en estos moments de crisi per a tantes coses.

I no es tracta —fixeu-vos bé— de guardar com «en conserva» albaides i vestits de llauradora, o oferir tarongetes i mi-quelets de Manises com *souvenirs* per demanar l'almoina dels turistes estrangers, sinò d'afermar l'autenticitat nostra, defensan-la de les cobejances, mantenint-la insubornable front a tots el afalacs, «vinguen d'on vinguen».

No oblideu mai allò que ens diu Spengler en *Anys decisius* —i per a València ho són estos—: «Únicament allò que dels nostres pares portem a la sang, idees sense paraules, és el que promet consistència al nostre futur.»